

VÉSTEINN ÓLASON

GROTTASÖNGUR¹

I

GROTTASÖNGUR hefur nokkra sérstöðu í þeim flokki kvæða sem við venjulega köllum eddukvæði. Hann er yfirleitt flokkaður með goðakvæðum, og þó koma engin goð við sögu; söguþráðurinn snýst um kvörn með yfirnáttúrlega eiginleika, og aðalpersónur eru tröllkonur þrælkaðar af dönskum sagnakonungi. Kvæðið er kveðið eftir sögn eða goðsögn sem virðist hafa verið þekkt víða þar sem norræna var töluð. Ásamt Darraðarljóðum flytur Grottasöngur kveðskap kvenna við vinnu. Eiginlegt vinnuljóð er kvæðið þó ekki, en nokkur vísuorð gætu fallið undir þann flokk kveðskapar.² Með þessari grein er ætlun mín að kanna stöðu Grottasöngs meðal eddukvæða og setja fram hugmyndir um aldur kvæðisins. Undirstaða undir slíkri athugun eru margvíslegar staðreyndir um tengsl kvæðisins við aðrar heimildir sem fyrir löngu hefur verið bent á og

¹ Sá sem beindi athygli minni séstaklega að Grottasöng var Hermann Pálsson. Þegar ég dvaldist nokkra mánuði í Edinborg árið 1996 stakk hann upp á að við ynnum saman að rannsókn og jafnvel útgáfu á Grottasöng og Darraðarljóðum. Hann nefndi það, sem mér var raunar fullljóst, að Grottasöngur hefði hlotið alltof litla umfjöllun í kafla mínum um eddukvæði í Íslenskri bókmenntasögu I (1992), og er það önnur ástæða til að sinna þessu kvæði nokkuð. Við Hermann skiptumst á skoðunum um Grottasöng í samtölum og skjátum (eins og Hermann nefndi tölvuskeytin) um skeið, og hann sendi mér á speðli (annað nýyrða hans úr tölvuheimi) drög að skýringum að hluta kvæðisins. Það sem okkur fór á milli var ekki komið á það stig að ég geti beinlínis vitnað til Hermanns, en er þó bæði skylt og ljúft að viðurkenna þá hvatningu og innblástur sem hlaust af samræðum við hann um þetta efni og fleiri. Rétt er að taka fram að Hermann hallaðist að því að kalla kvæðið Gróttasöng og miða við örnefnið Gróttu á Seltjarnarnesi. Ég hef kosið að fylgja heldur stefnu flestra útgefenda. Þrátt fyrir skoðanamun okkar Hermanns um þetta eina atriði vona ég að þessi grein hefði fallið honum í geð og er reyndar viss um að hún hefði vakið viðbrögð sem hefðu verið mér lærdómsrík. Þannig var Hermann.

² Fræðimenn hafa bent á þetta, sbr. td. Heusler 1957 (1941):98; Harris 1990:239; Helga Kress 1993:95-96.

fræðimenn hafa rökrætt fram og aftur. Óhjákvæmilegt er að fara hér yfir það efni, þótt reynt sé að stytta málið eftir mætti.³

Vegna bragarháttar, stíls og efnistaka hefur Grottasöngur ævinlega verið flokkaður sem eddukvæði þótt hann sé ekki varðveittur í Konungsbók eddukvæða, GKS 2365 4to. Hann er hins vegar skráður í aðra Konungsbók, GKS 2367 4to, frá fyrri hluta 14. aldar, þá sem geymir eina af miðaldagerðum Snorra Eddu⁴, og í Trektarbók, Codex Trajectinus, pappírshandriti Snorra Eddu frá 16. öld. Trektarbók er varðveitt í háskólabókasafni í Utrecht, textinn er náskyldur texta Konungsbókar og talinn runninn frá mjög gömlu handriti. Lausamálið sem fer á undan Grottasöng í þessum handritum er mjög stytt í Uppsala Eddu, Codex Upsaliensis, De la Gardie 11 í háskólabókasafni í Uppsölum, en Grottasöngur er þar ekki nefndur né til hans vitnað. Í fjórðu miðaldagerð verksins, Wormsbók, Codex Wormianus, AM 242 fol, eru hvorki spor eftir lausamálið né kvæðið. Lausamálið er hins vegar varðveitt í einu af þeim miðaldahandritum sem geyma Skáldskaparmál, AM 748 II 4to; þar er kvæðið nefnt og fyrsta vísa þess tilfærð. Í tveimur öðrum handritum Skáldskaparmála, AM 748 I b 4to og AM 757 a 4to, er útdráttur úr lausamálinu með ákveðnum efnislegum viðbótum, en ekki minnst á kvæðið né til þess vitnað.⁵

II

Meginefni kvæðisins og lausa málsins er frásögn um kvörnina Grotta og ambáttirnar Fenju og Menju sem Fróði Danakonungur lætur mala gull fyrir sig. Í lausa málinu er sagan þó lengri og í henni ýmis efnisatriði sem stangast við það sem í kvæðinu segir, en kvæðið segir margt af ambáttunum, sögu þeirra og kjörum, sem ekkert er fjallað um í lausa málinu. Heppilegast er því að taka lausa málið hér upp í heild sinni:

³ Langt mál yrði að rekja rannsóknasöguna, en um hana og rækilegar skýringar á kvæðinu er hægt að vísa til Klaus von See et. al. 2000:837-964. Á íslensku er nýlegt og ágætt yfirlit hjá Ármanni Jakobssyni 1994. Sjálfur birti ég fyrir nokkrum árum litla grein um kvæðið, Vésteinn Ólason 1997. Það sem máli kann að skipta í þeirri grein er allt hér.

⁴ Báðar þessar konungsbækur eru nú varðveittar í Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.

⁵ Texti Konungsbókar Snorra Eddu, lausamálið og kvæðið með orðamun úr Trektarbók er í útgáfu Finns Jónssonar 1931:135-138, og auk þess í flestum eða öllum öðrum útgáfum Snorra Eddu. Texti kvæðisins eins er gefinn út af Jóni Helgasyni 1962:89-93. Texti brotanna er prentaður í *Edda Snorra Sturlusonar* II 1852:431 (748 I), 515 (757) og 577-78 (748 II).

Hví er gull kallað mjöl Fróða? Til þess er saga sjá at Skjöldr hét sonr Óðins er Skjöldungar eru frá komnir. Hann hafði atsetu ok réð lǫndum þar sem nú er kǫlluð Danmǫrk en þá var kallað Gotland. Skjöldr átti þann son er Friðleifr hét er lǫndum réð eptir hann. Sonr Friðleifs hét Fróði. Hann tók konungdóm eptir fǫður sinn í þann tíð er Augustus keisari lagði frið of heim allan. Þá var Krístr borinn. En fyrir því at Fróði var allra konunga ríkast á Norðrlǫndum þá var honum kendr friðrinn um alla Danska tungu, ok kalla Norðmenn þat Fróða frið. Engi maðr grandaði oðrum þótt hann hitti fyrir sér fǫðurbana eða bróðurbana lausan eða bundinn. Þá var ok engi þjófr eða ránsmaðr, svá at gullhringr einn lá á Jalangrsheiði lengi. Fróði konungr sótti heimboð í Svíþjóð til þess konungs er Fjǫlnir er nefndr. Þá keypti hann ambáttir tvær er hétu Fenja ok Menja. Þær váru miklar ok sterkar. Í þann tíma fannsk í Danmǫrk kvernsteinar tveir svá miklir at engi var svá sterkr at dregit gæti. En sú náttúra fylgði kvernunum at þat mólsk á kverninni sem sá mælir fyrir er mól. Sú kvern hét Grotti. Hengikjǫptr er sá nefndr er Fróða konungi gaf kvernina. Fróði konungr lét leiða ambáttirnar til kvernarinnar ok bað þær mala gull ok frið ok sælu Fróða. Þá gaf hann þeim eigi lengri hvíld eða svefn en gaukrinn þagði eða hljóð mátti kveða. Þá er sagt at þær kvæði ljóð þau er kallað er Grottasǫngr. [Hér er bætt við í 748 II: „ok er þetta upphaf at“, og síðan fyrsta erindi kvæðisins.] Ok áðr létti kvæðinu mólu þær her at Fróða svá at á þeirri nótt kom þar sá sækonungr er Mýsingr hét ok drap Fróða, tók þar herfang mikit. Þá lagðisk Fróða friðr. Mýsingr hafði með sér Grotta ok svá Fenju ok Menju ok bað þær mala salt. Ok at miðri nótt spurðu þær ef eigi leiddisk Mýsingi salt. Hann bað þær mala lengr. Þær mólu litla hríð áðr niðr sukku skipin ok var þar eptir svelgr í hafinu er særinn fellr í kvernaraugat. Þá var sær saltr (Edda 1998:135-136).

Miðað við þá varðveislu sem hér hefur verið lýst er líklegast að kvæðið hafi ekki verið í sameiginlegu forriti varðveittra gerða Snorra Eddu, þeirri bók sem Snorri setti saman, ef hægt er að gera ráð fyrir slíku sameiginlegu for- eða frumriti,⁶ heldur hafi því verið aukið við laust mál um Grotta og ambáttirnar í forriti Konungsbókar og Trektarbókar; þetta lausa mál hafi verið stytnt í Upp-

⁶ Vel má vera að fleiri en ein gerð hafi komið frá Snorra sjálfum, og textarnir sýna að menn hafa haldið áfram að vinna með textann, breyta, fella úr og bæta við eftir hans daga, allt eftir þeim tilgangi sem hver ritstjóri hafði með verki sínu.

sala Eddu en fellt niður í Wormsbók. Slík kenning fær stuðning af því að lausa málið skuli koma fram í brotunum. Ekki er fráleitt að ætla að fyrsta vísa kvæðisins hafi verið í frumritinu eins og í AM 748 II, þótt sá ritari sem ætlaði að skrifa kvæðið allt í forrit Konungsbókar og Trektarbókar hafi fellt hana niður (Bugge 1867:325; Finnur Jónsson 1931:xxii). Á svipaðan hátt er vísað til kvæða Egils Skallagrímssonar í sögu hans og gæti verið komið frá frumritinu. Þeir sem vilja trú á því að Snorri hafi samið Egils sögu og að stofninn í Snorra Eddu, þegar bersýnilegir viðaukar hafa verið dregnir frá, sé verk Snorra, eins og segir í Uppsala Eddu, hljóta þá að gera ráð fyrir að Snorri hafi þekkt Grottasöng og farið eftir honum í lausa málinu, nefnt kvæðið og etv. vitnað í eina vísu. Ljóst er þó að hann hefur haft fleiri heimildir um sögnina en Grotta-söng.

Svo er að sjá sem sú sögn sem Snorri hefur þekkt sé sprottin af amk. þrennum goðsögukennendum rótum, en óvíst og jafnvel ólíklegt er að hann hafi sjálfur tengt saman sagnirnar, heldur er líklegra að það hafi alveg eða að mestu gerst áður, í munnlegri geymd. Fyrst er að geta goðsagnar um friðsama, farsæla og auðsæla öld á dögum Fróða Danakonungs, sem getið er hjá Saxo og í ýmsum íslenskum heimildum. Snorri tengir þetta við öld Augustusar Rómakaisara og fæðingu Kristis, og er sú tenging vitaskuld af lærdómstagi, hvort sem það er upphaflega hans hugmynd eða eldri fræðimanna. Annað er saga um hina yfirmáttúrlegu kvörn, sem hægt er að láta mala það sem óskað er, hvort heldur er gull, auður og sæla eða stríð og óhamingja, og um það hvernig Fenja og Menja draga þessa kvörn fyrir Fróða Danakonung, sem reynist illur að eðli og hlýtur makleg málagjöld. Fleiri konungar með þessu nafni en Frið-Fróði eru nefndir í sögnum um Danakonunga, og má þar nefna einn sem kemur við Hrólfs sögu kraka, en til Hrólfs kraka er raunar vísað í 22. erindi Grotta-söngs. Þriðju sögnina má kalla upphafs(goð)sögn, og lýsir hún því hvernig hafið verður salt vegna þess að salt er malað í yfirmáttúrlegri kvörn. Þar kemur við sögu sækonungurinn Mýsingur, en einnig Grotti og þær Fenja og Menja. Etv. má tala um fjórðu sögnina eða minnið um kvörn í hafdjúpinu sem hrærir hafið þar sem straumar eru stríðir, svo sem á Pétlandsfirði milli Skotlands og Orkneyja eða við Gróttu á Seltjarnarnesi.

Ástæða er til að gefa gaum að nafninu Grotti. Orðið kemur fyrir sem samnafn í norskum mállýskum, í færeysku og í norræna málinu á Hjaltlandi, 'grotti', og merkir oftast möndul þann sem stendur upp úr neðri kvarnarsteini og kvörninn snýst um. Samkvæmt orðsifjabókum Ásgeirs Blöndals Magnússonar og Jan de Vries er orðið rótskylt ensku sögninni 'grind', að mala, en lík-

lega einnig orðunum grjón og grjót í íslensku, og er því eðlilegast að gera ráð fyrir að grotti hafi upphaflega verið samnafn og merkt kvörn, en hafi síðan orðið að nafni á hinna frægu yfirnáttúrlegu kvörn og í annan stað að örnefnum Gróttu. Breyting úr samnafni í sérnafn á ákveðinni kvörn eða kvörnum hefði getað átt þátt í því að menn tengdu saman sagnir sem upphaflega hafa verið óskyldar eins og sagnirnar um Fróða og Mýsing.⁷

Fyrir nálega hundrað árum var athygli vakin á því að í Orkneyjum og á Hjaltlandi hafi verið til skyldar sagnir. Þar var talað um normir tvær eða vættir, Grotti Finnie og Grotti Minnie (stundum Lukie Minnie) sem knúðu saltkvörn í Pétlandsfirði sem skapaði svelginn Swelchie (Johnston 1909-10). Þetta er merkilegt, ekki síst í ljósi þess að í 748 I b og 757 er einmitt sagt að Grotti hafi sokkið í Pétlandsfirði. Þótt einhver brenglun hafi orðið er ljóst að nafnið Grotti tengist hér nöfnum sem væntanlega eru afbökun nafna Fenju og Menju.

III

Í íslenskum kveðskap fornum er að finna ýmis tengsl við þær sagnir sem hér hafa verið raktar, og ástæða er til að spyrja hvort þær megi sjá merki um að skáldin hafi þekkt Grottasöng sjálfan fremur en sögnina eða sagnirnar (eða hugsanlega önnur kvæði) sem að baki liggja. Samkvæmt *Lexicon poeticum* kemur Grotti sjálfur fyrir í tveimur vísum. Annars vegar hjá Snorra í Háttatali, 43, þar sem er gullkenningin *Grotta gladdript*, en hins vegar í vísu sem í Snorra Eddu er eignuð einhverjum Snæbirni:⁸

Hvatt kveða hrœra Grotta
hergrimmastan skerja
út fyrir jarðar skauti
eylúðrs níu brúðir,
þær er, lungs, fyr lǫngu
líðmeldr, skipa hlíðar
baugskerðir rístr barði
ból, Amlóða mólu.

⁷ Um þessar sagnir og aðrar skyldar hefur rækilegast fjallað Axel Olrik 1903-1910, einkum 1903:278-305. Ármann Jakobsson rekur helstu niðurstöður hans í tilv. grein.

⁸ Í *Skjaldedigtning* A I:211, tímasetur Finnur Jónsson þessa og aðra lausavísu Snæbjarnar um það bil 1010-1020, en í bókmenntasögu sinni (2. útg. I:520) kann hann engin deili að segja á Snæbirni þessum, og má því merkilegt heita að hann skuli geta tímasett vísur hans svo

Hér er Grotti greinilega kvörn í hafinu, og níu ónefndar meyjjar (öldur) draga hann, þær sömu og fyrir löngu mólu fyrir Amlóða. Bersýnilegt er að kvörnin og snúningur hennar er myndhverfing fyrir öldurót. Hjá Saxo notar Amlóði (Amlethus) í raun og veru mölun sem myndhverfingu um hafrót, þegar hann talar um sand sem mjöl malað af öldunum.⁹ Bersýnilegt er að vísa Snæbjarnar á ekkert sameiginlegt með Grottasöng nema nafn kvarnarinnar, en þegar lítið er til lausamáls Snorra Eddu bætast við lausleg tengsl við lokapáttinn um kvörnina sem steypist í hafið og skilur eftir svelg.

Gullkenningarnar *Fenju meldr* og *Fenju fagrverk* koma fyrir í fimm dróttkvæðum vísu samkvæmt Lexicon poeticum, og *Fenju forverk* kemur fyrir í Bjarkamálu; af einhverjum ástæðum hafa skáldin tekið Fenju fram yfir Menju sem kenniorð. Kenningin *Fróða mjöl* eða aðrar náskyldar henni koma fyrir í sex vísu í dróttkvæðum, þ. á m. í Höfuðlausn, en einnig er skyldar kenningar að finna hjá Einari Skúlasyni á 11. öld, Rögnvaldi Kala á 12. öld og Snorra Sturlusyni á 13. öld. Hin athyglisverðasta þessara gullkenninga er í vísu eftir Eyvind skáldaspilli, sem talin er kveðin um 960:

- - -

Nú hefr folkstríðir Fróða
fáglýjaðra þýja
meldr í móður holdi
mellu dolgs of folginn.¹⁰

Kenningin er merkileg til samanburðar við Grottasöng af þeim sökum að vísan er svo gömul og kveðin af norsku skáldi, en einkum vegna þess að þar kemur fram að gullið sé malað af vansælum ambáttum, og gæti það bent til

nákvæmlega. Vísan hefur verið tekin saman á fleiri vegu en einn, en grunnmerkingin er alltaf sú sama. Í *Skjaldedigting* B I:201 er vísan tekin svona saman: „Kveða níu brúðir skerja hræra hvatt hergrimmanstann eyúlúðs Gróttu út fyr jarðar skauti, þær es fyr löngu mólu Amlóða melðrlíð; baugskerðir rístr lungs barði skipa hlíðar ból.“⁹ Aðrir fræðimenn vilja heldur taka *skerja* með *Grotta* og *eylúðs* með *brúðir*, en það breytir ekki merkingu vísunnar. Grotti skerja eða eylúðurs, sem öldurnar hreyfa, er bersýnilega myndræn lýsing á hafróti, og *líðmeldr Amlóða* er það mjöl sem hann bruggar af áfengt öl, en það hlýtur að vísa til sjávar og sands á sjávarbotni eða strönd, eins og Tolley 1995:71 heldur fram.

⁹ *Saxonis Gesta Danorum* 1931:79.

¹⁰ *Heimskringla* I 1941:201. Þetta má taka þannig saman: „Nú hefr folkstríðir of folginn meldr fáglýjaðra þýja Fróða í holdi móður mellu dolgs,“ þe., fjandmaður fólks hefur fólgið gull í jörðu.

beinna tengsla við Grottasöng, eða amk. kveðskap þar sem einhver gaumur er gefinn að líðan eða tilfinningum ambáttanna sem mala gullið. Aðrar kenningar segja í raun ekkert annað en að skáldin hafi þekkt kjarnann í sögninni, en gefa enga vísbendingu um að þau hafi þekkt Grottasöng sjálfan. Vísa Eyvindar sannar þó ekki að hann hafi þekkt kvæðið. Einfalt var að draga þá ályktun af sögninni um uppreisn ambáttanna að þær hafi ekki verið sælar með sitt hlutskipti hjá Fróða.¹¹ Auk þess hefðu vel getað verið til önnur kvæði um ambáttirnar en það sem við þekkjum nú.

Án þess að tekin sé á þessum grunni afstaða til þess hve gamall Grotta- söngur kunni að vera er eðlilegt að draga þá ályktun af efniviðnum að fyrir ritun Snorra Eddu hafi verið til sögn eða sagnir sem hafi verið almennt þekkt, amk. meðal skálda, en þar að auki hafi verið til kvæðið Grottasöngur sem tekur ákveðinn þátt sagnarinnar eða eina gerð hennar til meðferðar, túlkar og gerir að grundvelli sjálfstæðs og ágæts kvæðis. Snorri tekur mið af kvæðinu og getur þess, en frásögn hans í lausu máli styðst við fleiri heimildir.

Lausu máli Snorra Eddu og Grottasöng ber á milli um nokkur atriði:

1) Í Grottasöng er orðið ‘gull’ hvergi notað um það sem ambáttirnar mala, þótt ekki þurfi að draga í efa að Menja eigi við gull með orðinu ‘auðr’ í 5. erindi. Einkennilegt má þó kalla að orðið gull skuli ekki notað þar sem það er alþekkt tákni og máttugt fyrir efni sem menn girnast meira en önnur, og það er mikilvægt í sögninni.

2) Eðlilegast er að skilja kvæðið (10. og 12. vísu) svo að ambáttirnar hafi sjálfar hafið kvarnarsteinana úr jörðu, en í lausamálinu er kvörnin þegar í eigu konungs er þær koma til hans, og sagt er að hún sé komin frá einhverjum sem nefndur er Hengikjöptr. Það líkist dvergs- eða jötunsnafni, þótt það sé talið með Óðinsnöfnum í þulum.

3) Í kvæðinu segja ambáttirnar allrækilega frá uppvexti sínum, en engin merki eru um þá sögu í lausamálinu nema hvað sagt er að þær hafi komið frá Svíþjóð.

4) Kvæðið endar þar sem ambáttirnar kveða her, eldsvoða og hvers konar ógæfu yfir Fróða og ætt hans, en skáldið lætur sitja við spádóminn og fer ekki út fyrir þann ramma sem dreginn er upp í kvæðinu þar sem ambáttirnar standa

¹¹ Klaus von See et al. 2000:845 og 857 benda á að Fróði og Hrólfr kraki eru tilgreindir sem andstæður í vísu Eyvindar skáldaspillis og telja að þá andstæðu megi einnig sjá í 22. vísu. Af því er dregin sú ályktun að vísa Eyvindar muni vera eldri. Það er í sjálfu sér áhugavert að vísað skuli vera til Hrólfs í tengslum við Fróða, en óvíst hvort einhverja ályktun er hægt að draga af því. Báðir eru frægir danskir fornkongur.

við kvörnina. Engin bein frásögn er af árás á Fróða og ekkert vikið að sögninni um örlög ambáttanna og kvarnarinnar á valdi Mýsings. Reyndar brotna myllusteinarinnir, eða amk. annar þeirra, í 23. vísu: „hraut hinn höfgi / hallr sundr í tvau.“ Það samræmist vel þeim heimsendatón sem ríkir í kvæðislokinn en virðist um leið binda enda á sögu Grotta, enda er þess ekki getið í lausamálinu að kvörninn hafi skaddast. Þá hefði gengið verr að mala salt fyrir Mýsing.

IV

Nú er mál komið til að hyggja nánar að kvæðinu sjálfu. Það er af þeirri gerð kvæða sem kalla má sviðsett. Þá er lýst atburðarás sem gerist á stuttum tíma og oftast einum stað. Stuttaraleg frásögn er í þriðjupersónu ýmist í nútíð eða þátíð. Meginefnið er sett fram í samtölum eða einræðum; þar birtast átök persóna, en jafnframt er vísað bæði aftur í tímann til þeirra atvika sem hafa leitt til aðstæðna samtímans og einnig fram til ókominna viðburða.¹² Allir þessir þættir birtast í Grottasöng. Fyrstu fjögur erindin eru þriðjupersónu frásögn með stuttu innskoti í beinni ræðu í 3. vísu. Í frásögninni er fyrst greint frá því að Fenja og Menja séu „nú [...] komnar til konungs húsa“ og „at mani hafðar“; þeim er lýst sem ‘framvísu’ og ‘máttku’, og vísa bæði þessi lýsingarorð væntanlega til yfirmáttúrlegra hæfileika, þótt ‘máttkar’ eigi vafalaust einnig við ofurmannlega líkamskrafta. Síðan er sagt frá því í þátíð að þær hafi verið leiddar að lúðri – en það mun vera kvarnarstokkurinn – og er orðið þekkt víðar á norrænu málsvæði í þeirri merkingu (Jan de Vries 1962:367; sbr. einnig eylúðurinn í vísu Snæbjarnar). Fróði hét hvorugri þeirra hvíld né yndi, þ.e. hann leyfði þeim hvorki að hvíla sig né njóta neins fyrr en hann fékk að heyra ‘hljóm’ (söng) þeirra. Þær sungu og möluðu svo að flestir sofnuðu í kringum þær, og merkir það vafalítið að söngur þeirra hafi verið galdur sem enginn annar kunni og gerði þeim kleift að hræra kvarnarsteinana. Eftir þennan inngang tekur við í 5.-22. vísu bein ræða, sem aðeins er rofin af tveimur vísuorðum þriðjupersónu í 7. vísu, inngangi að orðum sem Fróði beinir til þeirra. 23. vísa og tvö fyrstu orð 24. vísu er síðan aftur frásögn

¹² Þar sem Heusler 1957 (1941) fjallar um form eddukvæða flokkar hann Grottasöng með hinum yngri tvíþættu atburðakvæðum (‘doppelseitige Ereignislieder’), en segir að það sé í rauninni „Redelied [...] der Verlauf zusammengeschohen zu einer großen, rückblickenden und vorwärtsdrängenden Redeszene mit Einheit des Orts und enger Begrenzung der idealen Zeitspanne“ (177). Með þessum orðum bendir Heusler á skyldleika Grottasöngs við þau kvæði sem hann kennir við endurlit (‘Rückblick’) og kvennatregróf (‘Frauenklage’).

þriðjupersónu, en kvæðinu lýkur með fjórum vísuorðum, beinni ræðu annarrar hvorrar ambáttar. Að undanskildum inngangi að stuttri ræðu Menju í 5. og 6. vísu og að orðum Fróða í 7. vísu er ekki tekið fram hver mælir. Þó má styðja líkum að þær systur tali til skiptis.

Eftir innganginn, þar sem þær hafa verið reknar að verki án miskunnar, kemur fyrsta ræða Menju í 5. vísu á óvart. Hún tjáir sig með blíðum, nánast ástleitnum orðum, og vísan minnir nokkuð á vögguvísu, eins og Harris hefur bent á (1990:239-240):

„Auð mǫlum Fróða,
mǫlum alsælan,
mǫlum fjöld fjár
á feginslúðri;
siti hann á auði,
sofi hann á dúni,
vaki hann at vilja,
þá er vel malit.“

Þegar tillit er tekið til aðstæðna væri hægt að láta sér detta í hug að um háð væri að ræða og ógnun byggj undir, en þó er ekkert sem bendir til þess. Oftast mun gert ráð fyrir að næsta vísa sé beint áframhald af ræðu Menju, tónninn er svipaður og engin vísbending um að nýr mælandi hafi tekið til máls. Við nánari athugun virðist þó sem hún gæti vel verið hvatning eða stefnuyfirlýsing konungs, Frið-Fróða, fremur en orð þjáðrar ambáttar:

„Hér skyli engi
oðrum granda,
til bóls búa
né til bana orka,
né hoggvagi
hvossu sverði,
þóat bana bróður
bundinn finni.“

Hver sem staða mælandans er lýsa þessar tvær vísur sæluástandi og friðaröld þar sem hefndarskylda er ekki rækt. Þannig tengja vísumar kvæðið við goðsögnina um Fróðafrið, en mynda jafnframt skarpa andstæðu við þau ósköp sem á eftir fylgja. Næsta erindi, hið 7., hefst með þessari kynningu: „En hann

kvað ekki orð hið fyrra,“ og mætti draga af því þá ályktun að ‘hann’ hafi áður talað hlýlega og að orðin sem fylgja sýni sinnaskipti; er raunar freistandi að draga af því þá ályktun að 6. vísa hafi einnig verið orð Fróða en ekki ambáttar. Skýring á sinnaskiptum er vitaskuld nærtæk, því að spillingaráhrif gullsins eru alkunn. Orð Fróða eru óljós, og kann að vera að eitthvað vanti í þau, því að vísan er ekki nema sex línur, en ljóst er að hann bannar ambáttunum svefn nema örstutta stund í einu, sem merkir væntanlega alveg:

“Sofið eigi þit
né of sal gaukar!
eða lengr en svá
ljóð eitt kveðak.“

Hvort sem inngangur er að þessari hótun eða ekki breytir hún viðhorfi ambáttanna, og önnur þeirra, etv. Fenja sem ekki hefur talað fyrr, tekur nú til máls, og er ekki óeðlilegt að ætla að samfelld ræða hennar nái til og með 17. vísu, en í þessum kafla kvæðisins er saga þeirra systra rakin þangað til þær eru komnar til konungs húsa. Í upphafi ræðunnar segir ambáttin storkandi að Fróði hafi ekki sýnt nægilegt vit og ekki spurt um ætterni þeirra. Hún nefnir frændlið þeirra og segir þær komnar af bergrisum, en meðal frændanna eru engir aukvisar, þeir Hrungnir og Þjazi, jötnar sem hafa att kappi við goðin sjálf. Grotti hefði ekki komið úr fjalli án þeirra tilverknaðar; þær voru aldar ‘fyr jorð neðan’, færðu til ‘setberg’ og köstuðu grjóti og veltu. Síðan tóku þær þátt í orrustum í Svíþjóð, gengu gegnum ‘gráserkjað’ (brynjað) lið, steyptu einum konungi og studdu annan; þær virðast hafa veitt Gothormi en átt þátt í falli Knúa. Lífi þeirra er nú lýst eins og þær hafi verið valkyrjur. Með 16. vísu er skyndilega komið inn í nútíma kvæðisins, og lýsingin á aumum kjörum ambáttanna myndar sterka andstæðu við fyrri orð og óskir Menju og lýsinguna á frjálssu valkyrjulífi jötnameyjanna:

„Nú erum komnar
til konungs húsa
miskunnlausar
ok at mani hafðar;
aurr etr iljar,
en ofan kulði,
drögum dólgs sjötul;
daprt er at Fróða.“

Mælandi hefur fengið sig fullsadda, og í fyrri helmingi 17. vísu er því lýst yfir að nú skuli hendur hvíldar og kvarnarsteinninn stöðvast, ekki verði unnt að gefa höndunum neina hvíld fyrr en Fróða þyki nóg malað (sem verður sjálf-sagt aldrei). Svo er að sjá sem nýr mælandi taki við í miðri 17. vísu, því að í seinni hluta er því andmælt sem segir í fyrri hluta.¹³ Í 8. til 15. vísu var rakin saga þeirra ambáttanna áður en þær komu til Fróða, en í 16. og 17. vísu gerast atburðir í nú-i, því sama og ríkir í 1. vísu. Í 18. vísu byrjar mælandi að horfa fram í tímann, og jafnframt er Fróði hvattur til að vakna og hlusta. Nú er því spáð að eldar muni brenna og her koma með vopnum og brenna bæ konungs, sem ekki muni halda háseti sínu í Hleiðru, og í 20. vísu er eggjað til átaka:

„Tökum á mǫndli,
mær, skarpara;
eruma valmar
í valdreyra.“

Þær sjá nú fyrir feigð fjölmargra manna og hvetja hvor aðra; vísað er til þess að ‘Yrsu sonr’, þ.e. Hrólfur kraki, sonur og bróðir móður sinnar, muni hefna Fróða. Hefndin er þannig tengd við svívirðu sífjaspella. Þær færast nú í aukana og hinn þungi kvarnarsteinn brotnar í tvennt; hér er þriðjupersónu frásögn í þáttíð í 23. vísu sem að kynngikrafti minnir á Völuspá:

Mólu meyjar,
megins kostuðu,
vóru ungar
í jǫtunmóði;
skulfu skaptré,
skautz lúðr ofan,
hraut hinn hǫfgi
hallr sundr í tvau.

Í lokaerindinu, sem er aðeins sex vísuorð, kemur aftur kyrrð á með inngangi beinnar ræðu og stuttu ávarpi til kúgara þeirra:

¹³ Ábending Bugge 1867:443; hann vísar í Svend Grundtvig.

En bergrisa
brúðr orð um kvað:
„Malit hofum, Fróði,
senn munum hætta;
hafa fullstaðit
fljóð at meldri.“

Efni kvæðisins er mjög haglega skipað. Tímasviðin eru þrjú: Nú-ið í upphafi og aftur síðar í kvæðinu er söguleg nútíð, atburðarás sett á svið eins og fylgst sé með henni. Sviðið er hýbýli Danakonungs, og leikendur eru Fróði og ambáttirnar tvær. Í ræðum ambáttanna er horft til fortíðar, atburða sem voru aðdragandi þess að aðstæður þeirra urðu þær sem lýst er í hinni sögulegu nútíð. Ambáttirnar horfa líka fram í tímann til atburða sem ókomnir eru þegar þær mæla, en eru væntanlega liðnir þegar kvæðið allt er mælt fram, sbr. þátíðina í 2.-4. vísu, upphafi 7. vísu, og loks í 23. vísu og upphafi þeirrar 24. Sviðsetningin verður áhrifameiri af því að eingöngu er vísað fram í tímann í spásögnum og án þess að nöfn séu nefnd. Hvorki Mýsingur né Hrólfrur kraki eru nefndir á nafn þótt vísað sé til vitneskju áheyrendanna um verk þeirra og örlög. Áhrifamikil stígandi er í kvæðinu og andstæður skerpa dramatíkina: hugblærinn breytist snemma úr einhvers konar sæluástandi í ógnandi andrúmsloft sem síðan magnast og nær hámarki þegar spádómurinn hefur verið sagður fram og kvarnarsteinninn brotnar. Þetta skáld hefur sannarlega fullt vald á efnivið sínum, eins og látið er í ljós í skýringariti Klaus von See og samstarfsfólks hans: „Das Lied ist ausgesprochen kunstvoll konstruiert“ (2000: 856).

Einstakt fyrir þetta kvæði, miðað við önnur eddukvæði og raunar íslenskar fornbókmenntir yfirleitt, er samúð sú sem skapast með ambáttunum, en þær tilheyra þremur flokkum sem venjulega teljast til ‘óæðri’ vera: þær eru konur, þær eru ambáttir, og þær eru af jötnakyni.¹⁴ Þrælum er einatt sýnd fyrirliðing í fornum íslenskum bókmenntum, ef þeir eru nefndir til sögu, og bergrisar eru illir eins og skýrt er tekið fram í Snorra Eddu.¹⁵ Þótt konur af jötnakyni séu stundum fagrar og eftirsóttar af goðunum í frásögnum Snorra Eddu er tröll-

¹⁴ Sbr. Helga Kress 1993:95-97. Þar er áherslan á kynjakúgun.

¹⁵ Um fyrirliðingu á þrælum má vísa til Eyrbyggja sögu, 37. og 43. kap, til frásagna Ólafs sögu Tryggvasonar um þrælinn Kark og til orða Grettis sögu: „Illt er að eiga þræl að einkavin.“ Fræg undantekning er þó Bóthildur ambátt Ingjalds í Hergilsey í Gísla sögu. Bergrisar eru

konum að jafnaði herfilega lýst í hetjukvæðum og fornaldarsögum (Schulz 2004:97-98).

Andstæðingur ambáttanna, sem bæði er illa lýst og spáð illum örlögum, er ekki aðeins einn af hinum frægu konungum af kyni Skjöldunga, heldur sjálfur Frið-Fróði, sem þekktur var fyrir frið og ár um sína daga. Þetta skerpir enn á andstæðunum.

V

Kaaren Grimstad hefur bent á líkindi í formgerð með Grottasöng, *Grímnismálum* og *Völundarkviðu*:

In dramatic structure the poem has much in common with *Grímnismál* and *Völundarkviða*: a mortal king attempts to capture and torture or to enslave a supernatural being, who in reverse causes the king's downfall (Grimstad 1985:3).

Þetta er hárrétt, og hvað *Völundarkviðu* áhrærir má benda á meiri skyldleika. Aðalpersónurnar eru yfirnáttúrlegar verur (*Völundur* er álfakonungur) sem búa yfir sérstökum hæfileikum eða tækni sem gera þeim kleift að nota ákveðin tæki til að skapa eða framleiða mikilvæga gripi eða efni. Sá sem þrælkar þau er grimmur konungur sem vill hagnast á hæfileikum þeirra. *Völundur* beitir smiðjunni og yfirnáttúrlægri smíðalist sinni til að smíða verðmæta skartgripi og að lokum flug-vél. Ambáttirnar geta knúið töfrakvörnina og malað með henni auð og gæfu en einnig stríð og ógæfu. Raunar er það athyglisvert hve almenn orð eru notuð um það sem þær mala, því að í goðsögnunum sjálfum er talað um ákveðin og mjög áþreifanleg efni: gull, salt og sand. Þetta sýnir að viðfangsefni kvæðisins er almennara, óhlutstæðara, en sagnarinnar. Það er varla tilviljun að tækin sem hér er beitt, smiðjan og kvörmin, gegndu mikilvægum hlutverkum í menningu víkingaaldar og raunar enn fyrr. Þau voru notuð til að breyta hreinum náttúruafurðum, málm og korni, í nothæfa gripi og mikilvæg hráefni til fæðu; hvort tveggja skipti miklu máli fyrir hagsæld og viðhald lífsins. Með orðalagi sem ættað er frá Claude Lévi-Strauss mætti segja að tæki þessi og þeir sem þeim beita miðli milli náttúru og menningar.

væntanlega ættmenn og afkomendur frumjötunsins Ymis. Í Gylfaginningu spyr Gangleri: „[...] trúir þú þann guð er nú sagðir þú frá?“ Þá svarar Hár: „Fyr öngan mun játum vér hann guð. Hann var illr ok allir hans ættmenn. Þá köllum vér hrímpúrsa“ (Edda 1982:10).

Kvörnin birtist sem máttugt tæki í kvæðum og sögnum margra þjóða. Hér skal þess aðeins getið að Grotti hefur verið borinn saman við *sampo* í Kalevala, og sá samiburður gæti leitt okkur alla leið til Indlands og að hinum mikilvæga drykk *soma* sem frá er sagt í fornindverskum fræðum (Tolley 1995).

Ekki er ætlunin að halda því hér fram að Grottasöngur eða Völundarkviða þiggi skáldskapargildi sitt einkum frá þessum goðsagnamínum, fremur hljóma þau eins og bassi undir sjálfri laglínunni, sem er raunasaga ambáttanna tveggja og fall Fróða.

Hvert er þá hið raunverulega inntak og erindi Grottasöngs? Þetta áhrifa-mikla kvæði virðist vera mjög persónuleg túlkun goðsagnarinnar um það þegar Fenja og Menja möluðu gull fyrir Fróða og síðan her gegn honum. Kvæðið segir sögu af grimmd og kúgun sem fæðir af sér uppreisn og grimmilega hefnd. Þessar andstæður verða sterkari af því að hinir kúguðu eru kvenkyns og þar að auki ambáttir af jötnakyni. Samúðin sem vakin er með hinum kúguðu ambáttum er óvenjuleg fyrir þá tíma sem kvæðið varð til eða er að jafnaði talið hafa orðið til. Fræðimenn hafa venjulega tímasett það á tíundu öld, þ.e. á heiðnum tíma, og þó væri auðvelt að túlka það sem kristilega dæmisögu um það hvernig velgengni og auður leiða til hroka og ágirndar og hvernig þessir lestir og grimmdin sem þeim fylgir fellir voldugan konung. En vissulega þarf slík saga ekki að vera kristileg eða hafa kristilegan boðskap. Flest trúarbrögð og siðakerfi boða að hof sé best.¹⁶

Hvar á slíkt kvæði best heima í bókmenntasögunni? Það á ýmislegt skylt við Grímnismál og Völundarkviðu, eins og þegar hefur verið bent á, og enn má bæta við Helgakviðu Hundingsbana II. Þar dulbýst söguhetjan sem ambátt og knýr kvörn með svo miklu afli að steinarnir brotna og kvarnarstokkurinn hrekkur í sundur. Eins og Ármann Jakobsson hefur vakið athygli á eru margvísleg tengsl milli kvæðisins og Völuspár. Mikið af því er lagt í munn fram-

¹⁶ Ef farið er að velta fyrir sér leiðum til að túlka Grottasöng í samræmi við aðstæður síðari tíma, blasir við, eins og áður var vikið að, að þar er fjallað á áhrifamikinn hátt um kúgun og uppreisn kvenna gegn karli. Og það stef verður enn áhrifameira vegna þess að átökin í kvæðinu eru birtingarmynd þrens konar andstæðna í hugmyndaheimi fornaldar: milli hins mannlegra og ómannlegra, frelsis og þrældóms, karls og konu. Á 19. öld orti sænska skáldið Rydberg Grottasöng hinn nýja um kjör manneskjunnar á sínum tíma, eins og Einar Ól. Sveinsson víkur að í *Íslenskum bókmenntum í fornöld*, og Baldur Hafstað minnti mig á það að loknum fyrirlestri um þetta efni að Stephan G. Stephansson kvað líka Grottasöng, sem hann birti 1891 og fjallar um kúgun forfeðranna og raunar kúgun á öllum tímum. Náttúruverndarsinnar nútímans væru heldur ekki í vandræðum með að sjá táknlíkingu með kvæðinu og virkjun stórflyóta.

vísuð konum, eins og Völuspá. Vitaskuld er ekki hægt að bera saman heimsdrama Völuspár og sögu þeirra Fenju og Menju, hvorki að umfangi né mikilfengleik, en þó er þar hliðstæður að finna. Þegar ambáttirnar kynna sjálfar sig minnir orðalagið á Völuspá; talan nú er mikilvæg, ‘fyr jörð neðan’ kemur fyrir í báðum kvæðum, og bæði lýsa þau gullöld sem spillist vegna græðgi og svika sem setja af stað atburðarás sem endar með hörmungum (Ármann Jakobsson 1994). Ambáttirnar í Grottasöng eru þó mun áþreifanlegri en skuggaveran, völvan, sem birtist í Völuspá, og sagan er um þær og Fróða en ekki um allan heiminn.

Samúð með kvenhetjum er víða að finna í hetjukvæðum Eddu, en þar beinist hún að konum úr ædstu stétt samfélagsins, drottningum og konungsdætrum, en í Grottasöng er samúð sýnd ambáttum af jötnakyni, og þær verða sigursælar.¹⁷ Vissulega eru þessar ambáttir skyldar Skaði, og vera má að þær líkist hinni fögru Gerði Gymisdóttur, enda hefur Fróði þrælkað þær án þess að gera sér grein fyrir að þær séu af jötnakyni. Þær hafa gengið til orrustu með góðum mönnum, stutt einn konung og steipt öðrum, og minna að því leyti á valkyrjur hetjukvæða, Sigrdrífu, Svávu og Sigrúnu. Í æsku sinni gegndu þessar konungsdætur hlutverki valkyrju uns ástin skóp þeim örlög. Fyrsta ræða Menju gæti bent til að þær systur hefðu getað orðið ástfangnar brúðir, en fyrir vikið verða örlög þeirra hjá Fróða enn dapurlegri.

Allmörg minni í kvæðinu tengja það við goðsögulegan fróðleik. Ættingjar meyjanna eru þekktir úr öðrum heimildum. Hrungrnir er nefndur og faðir hans, annaðhvort sem ættingjar eða eingöngu í því skyni að vekja athygli á hinum miklu kröftum Þjaza, forföður meyjanna, sem var jafnvel enn sterkari en Hrungrnir. Iði og Aurnir virðast vera bræður Þjaza; nöfn þeirra eru aðeins þekkt úr ungum heimildum.¹⁸ Meðan Fenja og Menja koma fram sem eins konar valkyrjur styðja þær einhvern Gothorm, en það er nafn úr aðalsættum, þekkt úr kvæðum um Völsunga og sem nafn á ættingjum Noregskonunga. Í sömu vísu og getur Gothorms stuðla þær að falli Knúa, en það nafn hljómar einna helst sem heiti á jötni eða dverg.

¹⁷ „Ganz einzigartig und grundlegend unterschieden von jedem anderen Auftreten riesischer Figuren in der Götter- oder Menschenwelt ist Grt. außerdem darin, daß hier bis zum Schluß die Riesinnen die überlegene Position innehaben, ihrem Status als Sklavinnen zum Trotz. In allen anderen Texten behält der göttliche oder menschliche Held die Oberhand und ist letztlich siegreich“ (Schulz 2004:96-97).

¹⁸ Katja Schulz bendir á (2004:96) að það sé sjaldgæft að jötnar þeir sem koma við goðsögur séu nefndir í tengslum við sagnir af mennskum mönnum; auk Grottasöngs beri það aðeins við í einni kenningu í Gríms sögu loðkinna.

Eins og bent er á í Edduskýringum von See og samstarfsfólks hans (2000: 853-855) er í Grottasöng mikið af samsettum orðum sem hvergi er að finna annars staðar þótt þau séu sett saman úr þekktum orðstofnum. Ýmis þeirra orða sem notuð eru í samsetningum eru einkum þekkt úr lausu máli, og talsverður skyldleiki er við dróttkvæði. Þess vegna er ekki neinn 'þjóðkvæðablær' á máli kvæðisins eða stíl. Það heyrir til þeirri 'bókmenntalegu' eða lærðu hefð sem finna má í kveðskap tólftu og þrettándu aldar (Faulkes 1998:188).

Þetta yfirlit sýnir að Grottasöngur hvílir á grunni eddukvæðahefðarinnar með tengsl eða vísanir bæði til goðakvæða og hetjukvæða, en hin breiða skírskotun nánast í allar áttir innan hefðarinnar bendir fremur til lærdóms og síðborinnar þekkingar en að um gamalt kvæði sé að ræða. Einar Ól. Sveinsson fjallar um Grottasöng meðal 'eldri hetjukvæða', og bersýnilegt er að hann telur kvæðið til orðið á víkingaöld, eins og fleiri fræðimenn hafa gert.¹⁹ Varla er þó hægt að segja að nokkuð sé víst um aldur þess nema að það er vissulega eldra en Skáldskaparmál og Háttatal í Snorra Eddu. Vísanir til goðsagnarinnar í dróttkvæðum fyrir daga Snorra þurfa ekki að vera vísanir í þetta kvæði, því að sögnin hefur verið alþekkt, og eins og samanburður á gerð Snorra og kvæðinu sýnir hefur hún lifað sjálfstæðu lífi. Vert er þó að gefa gaum að vísu Eyvindar skáldaspillis, sem fyrr var vitnað til. Hún er vafalaust helsta ástæðan til að fræðimenn hafa margir hverjir hneigst til að tímasetja kvæðið á víkingaöld; þeir hafa talið að tilvísun til 'fáglýjaðra þýja' væri komin beint úr Grottasöng. Eitt sér nægir það þó ekki til tímasetningar, eins og fyrr er nefnt.

Þótt Grottasöngur sé væntanlega fremur ungt kvæði, eins og hér hefur verið haldið fram, er það varla skrifað frá öndverðu. Kvæðið er haglega saman sett, eins og lýst hefur verið, en annaðhvort hefur eitthvað fallið úr nærri upphafi eða línur brenglast nema hvort tveggja sé, og þótt bragurinn sé reglulegur eru vísuorð ekki alltaf átta í hverju erindi. Mestar líkur eru til að línur gleymist eða efni brenglist í minni fólks fremur en við endurritun.

VI

Óneitanlega á Grottasöngur margt sameiginlegt með þeim flokki eddukvæða sem stundum hafa, með hæpnum rétti, verið nefnd 'elegíur' eða 'tregróf' og raunar fleiri eddukvæðum sem síðan á dögum Heuslers hafa af mörgum fræðimönnum verið talin ung eða 'ungleg'. Eintöl og langar ræður einkenna þessi

¹⁹ Sjá t.d. Finnur Jónsson 1920 og Ármann Jakobsson 1994.

kvæði, þótt þriðjupersónu frásögn komi einnig oft fyrir. Kvæðin sýna þekkingu á fornum hetjusögnum, og þá sjálfsagt ekki síst fyrir milligöngu eldri hetjukvæða. Yfirleitt er ekki sagt nema óbeint frá bardögum eða hetjudáðum, enda beinist athyglin fremur að sálarlífi eða tilfinningum kvenna sem hafa mátt þola mikla harma. Þetta eru kvæði þar sem samtöl eru sviðsett ('Situationslyrik'), og endurlit ('Rückblick') er algeng frásagnaraðferð.²⁰ Oft eru þar harmatölur, en það er þó ekki eins mikilvægur og ríkjandi þáttur eins og orðin elegía eða tregróf gætu gefið til kynna. Áhuginn á tilfinningalífnum kemur í Grottasöng sterkast fram í lýsingu ambáttanna á aumum kjörum sínum og reiðinni sem þau vekja. Af svipuðu tagi og flutningur áherslu frá ytri átökum og afrekum til æstra tilfinninga er umbreyting gullsins sem Grotti malar í hin óhlutbundnu hugtök 'auð ok sælu'. Miklu líklegra er að þar hafi orðið umbreyting frá hinu sérstaka og áþreifanlega til hins almenna en öfugt.²¹

Annars staðar (Vésteinn Ólason, í prentun) hef ég reynt að færa rök að því að hetjukvæði af þessu tagi séu í raun og veru mjög ung og ýmist skrifuð frá öndverðu eða orðin til í umhverfi þar sem fólk þekkti til skráðra bókmennta og varð fyrir áhrifum úr ýmsum áttum.²² Grottasöngur gæti vel verið orðinn til í slíku umhverfi, seint á tólftu öld eða um aldamótin 1200. Fáguð frásagnaraðferð, sem hér hefur verið lýst, fjölbreytilegur orðaforði, sóttur í ýmsar áttir og frumlegur vegna samsetninga, skyldleiki við síðborin hetjukvæði, vísanir til goðsagnaefnis og áhrif frá Völuspá, allt bendir þetta á skáld sem þekkir

²⁰ Sbr. Heusler 1957 (1941):181-185.

²¹ Sbr. ummæli í See et al. 2000: 855: „Da es unwahrscheinlich ist, daß das Mahlen von 'Wohlstand' am Anfang der Entwicklung steht und das Mahlen von Gold am Ende, ist es kaum plausibel, daß die Gold-Kenningar sich aus den Vorstellungen in Grt. ableiten oder auf Kenntnis des Grt. beruhen, wie dies einige Forscher postuliert haben.“

²² Löng og flókin umræða, sem hér er ekki kostur að rekja, hefur staðið um þessa kenningu Heuslers í heila öld. Mohr 1938 og 1939 andæfði í löngu máli þeirri hugmynd Heuslers að þessi flokkur kvæða, sem hann taldi einnig að væru ung, ættu sér íslenskan uppruna. Joseph Harris hefur í allmörgum greinum (Sjá einkum Harris 1982, 1983, 1988 og 2000) bent á tengsl 'elegfanna' við forgermanskan kveðskap. Ulrike Sprenger (1992) telur kvæðin ung og íslensk og rekur m.a. tengsl þeirra við trúarbókmenntir tólftu aldar, en Daniel Sävborg 1997 hafnar flokkun Heuslers og aldursgreiningu hans í miklu riti um sorg og harmatölur í hetjukvæðum Eddu. Ég hallast að því að kvæðin séu ung, eða amk. yngri en kvæði sem leggja meiri áherslu á að segja frá bardögum, vegna þeirrar fhugulu afstöðu sem þau birta til efnisins og vegna þeirra almennu áhrifa frá hæverskum bókmenntum sem þar er að finna, og ég tel að engin rök séu fyrir því að slík kvæði hafi orðið til eða hefðu getað orðið til annars staðar en á Íslandi, þar sem þau eru líka varðveitt, þegar komið er fram á tólftu öld. Ef viðurkennd eru áhrif frá hæverskum bókmenntum geta þessi kvæði naumast verið eldri en frá síðari hluta 12. aldar.

eddukvæðahefðina vel en er svo seint á ferð að kvæðið verður ekki beint framhald af einum þræði kveðskaparhefðarinnar heldur vísar bæði til goðakvæðahefðar og hetjukvæðahefðar. Eini staðurinn í eddukvæðum þar sem líkur eru til að sjá megi áhrif frá Grottasöng er í upphafi Helgakviðu Hundingsbana II, en það eru vísur sem verið gætu mjög ungar. Sú Helgakviða II, sambland laus máls og bundins, sem skrásett er á Konungsbók eddukvæða, er væntanlega verk rithöfundar, þess sem tengdi saman hetjukvæðin, annaðhvort í Konungsbók sjálfri eða forriti hennar, þótt margt í kvæðinu geti verið æðifornt.²³ Hugsanleg áhrif frá Grottasöng á Helga kviðu Hundingsbana II hagma því ekki þessari kenningu um ungan aldur.

Niðurstaða af þessum athugunum á Grottasöng verður því að um eða skömmu fyrir 1200 hafi hin forna sögn um Grotta, kvörnina máttugu sem mól konungum örlög, og þær framvísu ambáttir Fenju og Menju sem drógu hana, fengið nýtt líf í höndum listfengs skálds sem var gjörkunnugur fornun sagna- og ljóðaarfi, hafði meiri áhuga á gæfu en gulli og mat meira réttlæti en dýrð ríkra höfðingja.

²³ Meðal unglegra minna í þessu kvæði eru hjartarhornin sem glóa við himin sjálfan í 38. vísu og minna á það hvernig Kristur birtist heiðnum manni sem hjörtur í Plácítus sögu: „En hjörtrinn nam staðar fyrir honum á hamri einum eðr bjargi [...] ok sá á hirtinum á millum horna dýrsins krossmark, sólu bjartara [...]“ (Tucker, *Plácíðus saga* 1998:7, 9, texti A²).

HEIMILDIR

Útgáfur

- Bugge, Sophus (útg.). 1867. *Norræn fornkvæði [...]* *Sæmundar Edda*. Christiania.
- Edda Snorra Sturlusonar* II. 1852. Kaupmannahöfn.
- Faulkes, Anthony (útg.). 1982. *Snorri Sturluson. Edda. Prologue and Gylfaginning*. Clarendon Press, Oxford.
- Faulkes Anthony (útg.). 1998. *Snorri Sturluson. Edda. Skáldskaparmál*. Viking Society for Northern Research, London.
- Finnur Jónsson (útg.). 1931. *Edda Snorra Sturlusonar*. Kaupmannahöfn.
- Finnur Jónsson (útg.). 1912-15. *Den norsk-islandske Skjaldedigtning* A I-II, B I-II. Kaupmannahöfn.
- Jón Helgason (útg.). 1962. *Eddadigte* II (3. útg. 3. prentun: 89-93). Nordisk Filologi. Ejnar Munksgaard, Kaupmannahöfn.
- Olrik, J. og H. Ræder (útg.). 1931. *Saxonis Gesta Danorum* I. Kaupmannahöfn.
- Tucker, John (útg.). 1998. *Plácidus saga*. (EAB 31). C.A. Reitzels forlag, Kaupmannahöfn.

Rannsóknir

- Ármann Jakobsson. 1994. 'Dapurt er að Fróða'. Um fáglyjaðar þýjar og frænkur þeirra. *Mímir* 41:56-66.
- Einar Ól. Sveinsson. 1962. *Íslenzkar bókmenntir í fornöld*. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- Finnur Jónsson. 1920. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie*. 2. útg. I. Kaupmannahöfn.
- Grimstad, Kaaren. 1985. *Grottasöngur. Dictionary of the Middle Ages*. Ritstj. Joseph S. Strayer. 6:3. Charles Scribner's Sons, New York.
- Harris, Joseph. 1982. *Elegy in Old English and Old Norse. A Problem in Literary History. The Vikings:157-163*. Ritstj. R.T. Farrell. Phillimore, Chichester.
- 1983. *Eddic Poetry as Oral Poetry: The Evidence of Parallel Passages in the Helgi Poems for Questions of Composition and Performance. Edda. A Collection of Essays:210-242*. Ritstj. Robert J. Glendinning og Haraldur Bessason. University of Manitoba Press, Winnipeg.
- 1988. *Hadubrand's Lament: On the Origin and Age of Elegy in Germanic. Heldensage und Heldendichtung im Germanischen: 81-114*. Ritstj. Heinrich Beck. Walter de Gruyter, Berlín.
- 1990. *Reflections on genre and intertextuality in eddic poetry (with special reference to Grottasöngur). Poetry in the Scandinavian Middle Ages:231-243*. The Seventh International Saga Conference, Spoleto.
- 2000. *Performance, textualization, and textuality of 'elegy' in Old Norse. Textualization of Oral Epics: 89-99*. Ritstj. Lauri Honko. Mouton de Gruyter, Berlín.
- Helga Kress. 1993. *Máttugar meyjar. Íslensk fornþekkingarsaga*. Háskólaútgáfan, Reykjavík.
- Heusler, Andreas. 1957. *Die Altgermanische Dichtung* (óbreytt endurpr. 2. útg. 1941). Darmstadt.
- Íslensk bókmenntasaga* I. 1992. Ritstj. Vésteinn Ólason. Mál og menning, Reykjavík.

- Johnston, Alfred W. 1909-10. Grotta Söngr and the Orkney and Shetland Quern. *Saga-Book of the Viking Club* 6:296-304.
- Mohr, Wolfgang. 1938. Entstehungsgeschichte und Heimat der jüngeren Eddalieder südgermanischen Stoffes. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 75:217-280.
- Mohr, Wolfgang. 1939. Wortschatz und Motive der jüngeren Eddalieder mit südgermanischem Stoff. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 76:149-217.
- Olrik, Axel. 1903-1910. *Danmarks helteedigtning. En oldtidsstudie* I-II. Kaupmannahöfn.
- Schulz, Katja. 2004. *Riesen. Von Wissenschütern und Wildnisbewohnern in Edda und Saga*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- See, Klaus von, Beatrice La Farge, Eve Picard, Katja Schulz. 2000. *Kommentar zu den Liedern der Edda*. Bd. 3: Götterlieder. Universitätsverlag C. Winter, Heidelberg.
- Sprenger, Ulrike. 1992. *Die altnordische heroische Elegie*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Sävborg, Daniel. 1997. *Sorg och elegi i Eddans hjälteediktning*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Tolley, Clive. 1995. The mill in Norse and Finnish mythology. *Saga-Book of the Viking Society* 24:63-82.
- Vésteinn Ólason. 1997. Fróða meyjar. *Frejas psalter. En psalter i 40 afdelinger til brug for Jonna Louis-Jensen*:197-199. Det arnamagnæanske Institut, Kaupmannahöfn.
- Vésteinn Ólason. [Í prentun]. Heusler and the dating of eddic poetry – with special reference to „isländische Nachblüte der Heldendichtung“. *Heusler und die Alt-skandinavistik*:165-193. Ritsjtj. Jürg Glauser og Julia Zernack.

SUMMARY

Grottasöngr, although usually considered an Eddic poem, is not found in the Codex Regius of the poetic Edda (GKS 2365 4to), but appears in the Codex Regius of Snorra Edda (GKS 2367 4to) and its sister ms. Codex Trajectinus. In these mss. it is introduced by a prose narrative partly based on the poem but also containing material not found there. The prose, together with the initial stanza, was probably part of an original or early version of the Snorra Edda. At the centre of the prose and the poem is the mill Grotti and the enslaved giant maidens Fenja and Menja, who are forced by the Danish king Fróði to grind gold for him. Several kennings for gold are based on this tale, and the prose rendering has been included in the Snorra Edda to explain these kennings. It is not certain that any of the skalds is referring directly to *Grottasöngr*, with the exception of Snorri in *Háttatal*.

Snorri's prose version has its roots in a tale combining three myths: a myth about the peaceful and prosperous era of King Fróði of Denmark; a tale about a magic mill grinding out gold for its owner, whose greed and cruelty causes his downfall; and an etiological myth about a mill in the ocean which accounts for the fact that the sea is salty, also attested in nineteenth century folk tradition in Orkney and Shetland; the last of these is not included in the poem.

Grottasöngur has much in common with *Völundarkviða*. The protagonists of both poems are superhuman beings, endowed with special qualities, who are enslaved by a cruel king who wants to benefit from their skills as millers or as a smith; the smithy and the mill were important in viking age culture, enabling people to create tools and other important objects, as well as providing nourishment; skill in the use of such basic tools, as well as the tools themselves, have taken on mythic dimensions in poetry.

The poet's control over the subject matter is demonstrated by the skilful interweaving of past, present and future, which come together in a furious climax, and by the variation between a sparsely used objective 3rd person narrative and emotionally charged direct speech. The sympathy with female protagonists in *Grottasöngur* parallels that of many of the heroic poems, although in them the heroines are of royal birth, while *Grottasöngur* takes sides with slave girls descended from giants. Several motifs in the poem connect it with mythological lore about giants. Scholars have noted that much of the poem is spoken by women with foresight, just as in *Völuspá*, and despite important differences in scope there are clear parallels between the two poems.

Many scholars have dated *Grottasöngur* to the viking age, although the only certain thing about its age is that it must be older than the Snorra Edda. Mythology and traditional lore are used as raw material for a poetic recreation of an old story. The myth is displaced, and the poet treats traditional material in a similar way as the poets who composed the so-called heroic elegies. The drama is presented in the dialogue of one central scene framed by brief third person comments, in a similar proportion as in the 'elegies', and in both cases there is a review of past events and a prophecy of future events that the prose myth presents as plain narrative. The narrative form of the poem, as well as its vocabulary and its general treatment of mythological motifs, show a reflective attitude to traditional material and lead to the conclusion that *Grottasöngur* is a late poem, probably not much older than ca. 1200. Although the poem shows signs of oral preservation, it is likely that it was composed in a literate milieu.

Vésteinn Ólason
Stofnun Árna Magnússonar
101 Reykjavík
vesteinn@hi.is